

Hapishanede Ayasofya’yı Düşünmek: El-Ömerî ile Balaban’ın Kostantiniyye’deki Ulu Kilise Üzerine Sohbeti

Koray Durak*

Elinizdeki makale, akademik tarih yazımı ile edebi kurgu arasında bir köprü kurma çabasının ürünüdür. Ayasofya Kilisesi’nin erken ortaçağ Arapça yazımında nasıl temsil edildiğini anlamak için, ortaçağ Arapça yazılı kaynaklarındaki tarihsel olgular—daha doğrusu görüş, iddia ve hatırlananlar—var olan iki karakter üzerinden kurgusal olarak yan yana getirilmiştir.¹ Analitik tarihçilik, metindeki karakterlerin dilinde ve daha çok dipnotlarda öne çıkar. Birincil kaynaklardan yapılan alıntılar metinde tırnak işaretleri içinde ve italik harflerle yazılıdır veya blok alıntı olarak aktarılmıştır. Metindeki karakterlerin tarihsel “hakikate” uygun ama gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmeyen sohbetleri tırnak işareti içindedir ama italik değildir.²

İbn Fazlullah el-Ömerî, 738 (miladi 1338) yılının ağustos ayında bir Perşembe sabahı Kahire Kalesi’ndeki Kirkîlyân (Yılan) Burcu’nda yeni bir güne uyanır (şek. 1).³ Hapishanede geçirdiği günlerin sayısını neredeyse unutmuş, bu tekdüze hayata alışmıştır. Fakat, İslamı yeni kabul etmiş bir Kıptî’nin Memluk sultanı tarafından Dimaşk’a (Şam) sır kâtibî olarak atanmasına şiddetle karşı çıkınca bu karanlık köşeye atılmış olmayı hâlâ kabullenemez. “Dârü’l-Adl’da yıllarca sadakatle yerine getirdiği kâtiplik görevimin karşılığı bu olmamalıydı,” diye hayıflanır.⁴

İçindeki kızgınlık bir tahayyül ile dağılır. Dar pencereden hüzümlenerek engelibeli hapishane duvarına vuran alacalı sabah güneşi, aklına Emevî Ulu Cami’nin (*Câmi Benî Ümeyye el-Kebîr*) avlusundaki mozaikleri getirir (şek. 2). Doğup büyüdüğü Dimaşk’ın Bâb-ı Ceyrun sokağındaki kumaş dükkânlarının arasından geçerek her Cuma babasıyla Emevî Ulu Cami’nin avlusuna

* Boğaziçi Üniversitesi, koray.durak@boun.edu.tr

Rüya Pamuk, Ashî Özyar ve Uğur Uygur’a metni okurken gösterdikleri özen ve düzeltme önerileri için teşekkür ederim. 1 Ortaçağda Ayasofya’nın Bizans İmparatorluğu’nun komşuları tarafından nasıl görüldüğüne dair modern çalışmalar için bkz. Koray Durak, “Ortaçağ’da Bizans’ın Komşularının Gözüyle Ayasofya Kilisesi,” *Ayasofya Yıllığı* 13 (2010): 231–248; Durak “Constantinople, réalités et utopies médiévales,” *De Byzance à Istanbul. Un port pour deux continents*, der. Nazan Ölçer ve Edhem Eldem (Paris: Editions de la Réunion des musées nationaux, 2009), 75–89; George Majeska, “A Description of the Sanctuary of St. Sophia in Constantinople from Medieval Rus,” *Zlataia Vrata: Essays presented to Ihor Sevcenko on his eightieth birthday by his colleagues and friends*, der. Peter Schreiner ve Olga Strakhov, *Paleoslavica* 10, no. 1 (2002): 249–254; Majeska, “St. Sophia in the Fourteenth and Fifteenth Centuries: The Russian Travelers on the Relics,” *Dumbarton Oaks Papers* 27 (1973): 71–87; Stephanos Yerasimos, *Türk Metinlerinde Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, çev. Şirin Tekeli (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995); Felix Tauer, “Les versions persanes de la légende sur la construction d’Aya Sofya,” *Byzantinoslavica* 15 (1954): 1–20; Tauer, “Notice sur les versions persanes de la légende de l’édification d’Aya Sofya,” *Mélanges Fuad Köprülü/60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı* (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953), 487–494. Ayasofya Kilisesi’nin Bizans yazım geleneğindeki temsili üzerine, Gilbert Dagron, *Constantinople Imaginaire, Études sur le recueil des Patria* (Paris: Presses universitaires de France, 1984), 191–314. Osmanlı kaynaklarından yola çıkarak kurgulanan hikâyeler için bkz. Ebru Aykut, Nurçin İleri ve Fatih Artvinli, der., *Tarihçilerden Başka Bir Hikâye* (İstanbul: Can yayınları, 2019).

2 Kurgunun temelini oluşturan kaynaklar, ilgili yerlerde dipnotta verilmiştir. Makalede okuyucunun kolay erişimi için dipnotlarda birincil kaynakların Türkçe çevirileri ve Türkçesi bulunmadığında modern dillerdeki çevirileri kullanılmış, orijinal dillerdeki edisyonların sayfaları hemen arkasından verilmiştir.

3 Ortaçağ Kahiresi’ndeki hapishaneler ve Yılan Burcu/Kulesi için bkz. Rebecca Gould, “Prisons before Modernity: Incarceration in the Medieval Indo-Mediterranean,” *Al-Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean* 24, no. 2 (2012): 179–197, özellikle 186–187.

4 El-Ömerî’nin Dârü’l-Adl’daki kâtiplik görevini içeren kariyeri için bkz. Abdülaziz el-Alevî, “İbn Fazlullah el-Ömerî,” *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999) 19:483–484; D. S. Rice, “A Miniature in an Autograph of Şihâb al-dîn İbn Fađlallâh al-’Umârî,” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 13, no. 4 (1951): 856–858; Kamal S. Salibi, “İbn Fađl Allâh al-’Umârî,” *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, erişim tarihi: 6 Kasım 2020, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_3153. İslam’a dönmüş Kıptî’nin kâtipliğe atanmasına karşı çıkışı, ardından yediği mâli cezalar ve bu sebeple hapse atılışı için bkz. Şihâbeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, Mesâlikü’l-Ebsâr*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2014), 9–10; Rice, “A Miniature,” 856, n. 6, 8, 9.

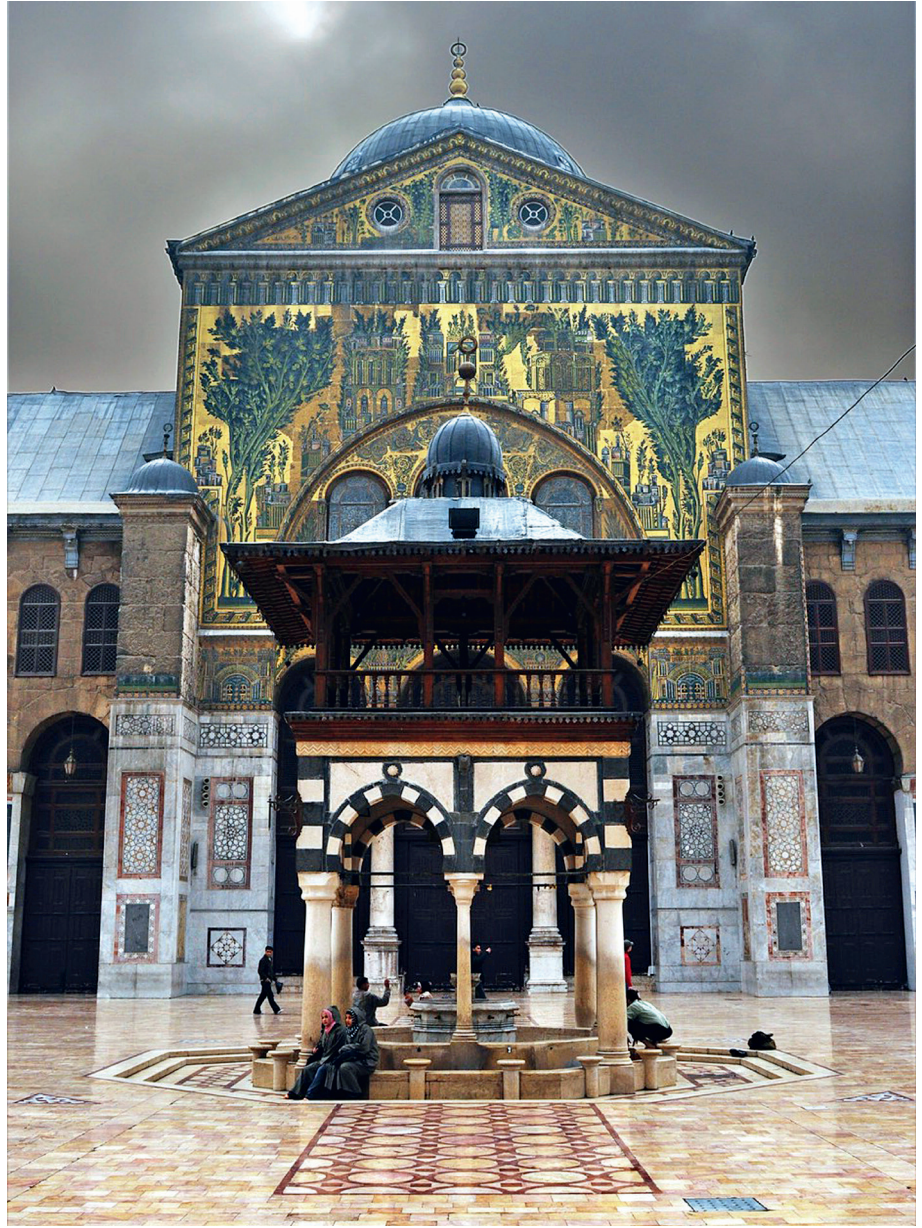
Şekil 1: Kahire Kalesi ve on dokuzuncu yüzyılda inşa edilen Mehmed Ali Paşa Camisi. Fotoğraf: Zangaki, Mart 1894. New York Public Library, the Miriam and Ira D. Wallach Division of Art, Prints and Photographs.

girişini hatırlar.⁵ Ana kapının ve hazne duvarlarının üstünde, öğle güneşinde bir kehribar denizine dönüşen mozaiklerde resmedilmiş görkemli köşkleri, huzurlu akan nehirleri ve meyve dolu ağaçları ne kadar büyük bir hayretle incelediğini hayal eder. O zamanlardan beri, kiliselerdeki tasvirlerle, özellikle insan suretlerine bakmayı çok severdi. Bir keresinde, babasına Ulu Cami'nin neden resimlerle dolu olduğunu sorduğunda, eskiden yerinde Aziz Yahyâ Kilisesi'nin bulunduğunu öğrenmişti. Zamanında, Hristiyanlar kilisede ayin yaparlarken, Müslümanların da binanın güneybatı köşesine inşa edilen bir odayı namazgâh (*musallâ*) olarak kullandıklarını anlatmıştı babası. Daha sonra, kilisenin yerine yapılan cami, Hristiyan ustaların hatta Diyar-ı Rum'dan gelen Rum zanaatkarlarının süslemeleri ile 96'da (miladi 715) bitmiş. O sene aynı zamanda Emevîlerin Kostantiniyye'yi ikinci kez kuşattıkları seneymiş. Babasının anlattığı bu hikâye, küçük el-Ömerî'nin kafasını karıştırmış; avludan camiye girerken ana kapının üstüne mozaikle resmedilmiş iki uzun meyve ağacı arasında duran revaklı binayı Aziz Yahyâ Kilisesi zannetmişti. Nitekim, caminin içine girdiklerinde babasıyla beraber Hazreti Yahyâ'nın kabri önünde dua etmezler miydi?⁶

5 Ortaçağ ve Osmanlı Şam'ında yerleşim için bkz. Giulia Annalinda Neglia, "Processes of Formation of Ottoman Damascus: The Transformation of a Medieval City," *Bulletin d'études orientales* 61 (2012): 223–242, özellikle 228; Jean Sauvaget, "Le plan antique de Damas," *Syria* 26 (1949): 314–358. Bâb-ı Ceyrun sokağı ve diğer çarşılar için bkz. Nasser Rabbat, "The Development of Suq in Damascus," *The Bazaar in the Islamic City: Design, Culture, and History*, der. Mohammad Gharipour (Kahire: The American University Press, 2012), 72.

6 Mozaikler ve yapımlarında Rum ustaların katkısı için bkz. Barbara Finster, "Die Mosaiken der Umayyadenmoschee von Damaskus," *Kunst des Orients* 7 (1970–1971): 83–141; Klaus Brisch "Observations on the Iconography of the Mosaics in the Great Mosque of Damascus," *Content and Context of Visual Arts in the Islamic World*, der. Priscilla P. Soucek (University Park, PA: College Art Association of America, 1988), 131–137. Emevî Ulu Cami'nin tarihi için bkz. Finbarr B. Flood, *Great Mosque of Damascus* (Leiden: Brill, 2001); Afif Bahnassi, *The Great Umayyad Mosque of Damascus: The First Masterpieces of Islamic Art* (Şam: TLASS, 1989). Avludaki hazine binası (*hazne*) için bkz. Flood, *Great Mosque*, 139–162. Siyasi ilişkiler ve Constantinopolis kuşatması için bkz. H. A. R. Gibb, "Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate," *Dumbarton Oaks Papers* 11 (1958): 219–233; Marius Canard "Tarih ve Efsaneye Göre Araplar'ın İstanbul Seferleri," çev. İsmail Hami Danişmend, *İstanbul Enstitüsü Dergisi* 2 (1956): 213–259; Adem Apak, "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi," 2. *Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1997), 95–122.

Şekil 2: Emevî Ulu Cami'nin batı girişi ve mozaikleri, Şam, Suriye. Fotoğraf: Wikimedia Commons, 2009.

İlerleyen senelerde, Dimaşk'taki bazı Melkit Hristiyanlar⁷ Kostantiniyye'deki "Ulu Kilise"⁸ de dedikleri Ayasofya Kilisesi'ni hafiften gururlanarak tasvir ettiklerinde, hele iç mekânın yüksek duvarlarındaki erguvâni libaslar içinde altın gökte uçuşur gibi duran mukaddes şahsiyetlerden bahsettiklerinde, el-Ömerî Ayasofya'yı merak etmeye başlar. Gençlik yıllarını Mısır'da çeşitli devlet dairelerinde katiplik görevi ile geçirirken, hep bu mekân hakkında bir şeyler yazmak ister. Fakat, divan yazışmalarını konu alan kitabı (*et-Ta'rif bi'l-mustalahi's-şerif*) ile meşgul olduğu için buna vakti kalmamıştır.⁹ Nihayet, hapishanedeki bol zaman ve muhafızların

7 Rum Ortodoks kilisesi ile inanç birliği içinde olan ve Süryani ve Kıpti gibi "Doğu Kiliseleri"nden farklı olarak yüzleri Constantinopolis'e dönük Yakındoğu Hristiyanları.

8 "Megale Ekklesia," büyük, ulu kilise anlamına gelir.

9 *Et-Ta'rif bi'l-mustalahi's-şerif* dâhil el-Ömerî'nin eserleri için, El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim*, 11-13; Rice, "Miniature," 858-859; Kamal S. Salibi, "İbn Fadl Allâh al-'Umari," *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, erişim tarihi 2 Kasım 2020, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_3153.

O sabah vakti anılarının geçici tecessümünden aldığı zevk, hücrenin demir kapısının ansızın açılması ile bozulur. Askerler, ayakları çıplak ve yediği dayaktan bitap bir adamı içeri itip, kapıyı kaparlar. İpleri çözülmüş olduğu halde ellerini hâlâ birbirine bağlamış gibi bitişik tutan adamın üstünde kamîse benzer kolları bol, göğsü açık, kirli bir içlik vardır. El-Ömerî, sessizce odadaki diğer yatağa oturan bu tutsağın adının Domenichino Doria olduğunu sonradan öğrenecektir. Aksanlı konuştuğu kırık Arapçası ve kulaklarının altına inen saçları ile ilk bakışta Frenk gibi görünen bu adamın, yemeğe bazen istavroz çıkararak bazen de besmele ile başlaması, el-Ömerî'nin kafasını hâliyle çok karıştırır. Zaman zaman Türkçe haykırdığı nidalar yerlerini İtalyanca monologlara bırakırken, Arapçadan başka dil bilmeyen el-Ömerî, bu melez varlıkla aynı odayı paylaşmaktan büyük bir zevk almaya başlar.¹⁰ Kısa sürede, Cenevizli soylu bir aileden gelen Domenichino'nun Türklerin Rumu'nda değil, Rum'unda tacirlik yaparken Müslüman olup Balaban adını aldığını öğrenir. O gün başlayan bu zorunlu tanışıklık yakın bir dostluğa dönüşecek; Balaban'ın uzak diyarlar hakkında anlattıkları, günde bir kere verilen bakla yemeğinin baygın tadını her ikisine de unutturacaktır.¹¹ Cenevizli tacir, bazen yaşlı Arap dostunu mutlu etmek için bazen de kendi daralmış dünyasını renklendirmek için, bire bin katacak, Frenk imparatorlarının şeceresini ayrıntıları ile verirken, akrep sokmasından başka hiçbir şeyden korkmayan Denizlileri ve İznik dağlarının üstünde muska gibi duran yıldızları anlatmayı ihmal etmeyecektir. Tam da üzerine çalışmaya başladığı coğrafya eseri *Mesâlikü'l-ebşâr* için kendisine bilgi sağlayacak birini ararken, tüm Rum ve Frenk âlemini çok iyi tanıyan Domenichino'ya rastlamının Allah'ın bir lütfu olduğunu düşünür yaşlı kâtip.¹²

Rengi solmuş culla kaplı karşılıklı iki yatağın üstünde gene sohbet başladıkları bir öğle vakti, Balaban el-Ömerî'ye Kostantiniyyelilerin, Türkler gibi yün ve ipekli kumaşlardan elbiseler giyip, mutlu ve kaygısız bir hayat yaşadıklarından söz eder. Konuyu şehrin büyük mabedine getirir. El-Ömerî'nin Ayasofya'nın adı geçince heyecanlandığını not almak için kullandığı kalemi elinden bırakmasından anlar. Uzandığı yataкта doğrulur, bağdaş kurar ve odanın tek penceresinden sırtına vuran kuvvetli güneşin içinde el-Ömerî'ye karanlık bir silüet gibi belirerek konuşmaya devam eder:

İmparator [...] her pazar patrik ile beraber Ulu Kilise'ye gider ve her kapının önünde durur. Kilisenin çok kapısı vardır. Her kapıda, imparator için bir at, patrik için bir katır ve tören alayı için gerekli malzeme bulundurulur. İmparator kiliseden çıktığında ya ata ya da katra biner.¹³

Balaban, içeriyi tasvir etmeden konuyu kilisenin kapısına getirmiş olmanın dinleyen üstündeki etkisini merak ederek, el-Ömerî'nin gözlerinin içine bakar. Etkilenmemiş görünen âlim oturduğu yataktan uzanıp, oda kapısına yakın duran taburenin üstündeki notlarını alır. Biraz okuduktan sonra kendi kendi konuşur gibi, "Haklısın," der, "Ayasofya hep dini merasimlerin merkezi olmuş. Bak, 270'li yıllarda (miladi 890'lar) Filistin'de Rumlara esir düşen Hârûn b. Yahyâ,¹⁴ Suriye'ye geri döndüğünde İbn Rüste'ye ne anlatmış: imparator, bir merasim için

10 Arap yazınında Frenk ve Rum ayrımı on bir ve on ikinci yüzyıllardan sonra ortaya çıkmıştır. İlk yüzyıllarda Rum hem Avrupa hem de Bizans dünyalarını temsil eder. Örneğin İbn Münkiz Rum ile Frank (*İfranj*) arasında ayrım yapar. *Usâmah's Memoirs, Entitled Kitâb al-i'tibâr, by Usâmah ibn-Munqidh; Arabic Text Edited from the Unique Manuscript in the Escorial Library, Spain*, haz. Philip K. Hitti (Princeton: Princeton University Press, 1930).

11 Müslüman olan ve İzzeddin Balaban adını alan Domenichino Doria ile el-Ömerî'nin Anadolu hakkında danıştığı Cenovalı Balaban'ın aynı kişi olma olasılığı ve Doria'nın kökleri için bkz. Halil İnalcık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and Crusades," *Byzantinische Forschungen* 9 (1985): 200, n. 74; Bernard Lewis, *Muslim Discovery of Europe* (New York: W. W. Norton, 2001), 128. Memluk dönemi yemek kültürü için bkz. Amalia Levanoni, "Food and Cooking during the Mamluk Era: Social and Political Implications," *Mamluk Studies Review* 9, no. 2 (2005): 201-222. Al-Maqrizi'ye göre, Memluk askerlerinin temel gıdası bakla idi, bkz. *ibid.*, 206.

12 *Mesâlikü'l-ebşâr*'ın tamamı için bkz. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr=Routes toward insight into the capital empires*, haz. Fuat Sezgin (Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1988-), farklı ciltler; Franz Taeschner, *Al-Umari's Bericht über Anatolien: in seinem Werke Masâlik al-ebşâr fî mamâlik al-amsâr* (Leipzig: O. Harrassowitz, 1929), 195-205; El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim*, 161, 167: "[Denizliler] muskanın koruyamadığı akrep sokmasından veya hânenelerin yanaklarına saldıran âşkın kan akıtmasından başka birşeylerden korkmazlar."¹³[İznik'te] Yıldızlar bu dağlar üstünde muska gibi dururlar."

13 Mehmed İzzeddin, "Quelques voyageurs musulmans à Constantinople au Moyen Age," *Orient* 9 (1965): 92.

14 Alexander A. Vasiliev, "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople," *Seminarium Kondakovianum* 5 (1932): 149-163; Henri Grégoire, "Un captif arabe à la cour de l'Empereur Alexandre," *Byzantion* 7 (1932): 666-673;

saray kapısından şehrin merkezindeki Ulu Kilise'ye (El-Kenîset'il 'uzmâ) uzanan yola hasır döşenmesini, güzel kokuların ve yeşilliklerin savrulmasını, duvarlara işlemeli ipek kumaşlar (*dîbâc*) serilmesini emretmiş. Sonra sırasıyla imparatorun huzuruna ipekliler giyinmiş binlerce genç, hadım, asilzâde, hizmetli ve Türk ve Hazar milletinden asker çıkmış. O kadar debdebeyi ve pahalı kumaşı Abbasîlerin Bağdat'ında bulmak bile zordur herhâlde.¹⁵ Merasimin devamını şöyle anlatmış İbn Rüste, yoksa Hârûn b. Yahyâ mı demem lâzım?" El-Ömerî rivayetine sakince devam eder:

[İmparator] arkasında vezir olduğu halde topluluğa yaklaşıp. Kralın elinde, içinde toprak olan, altından küçük bir kutu vardır. Kral yaya yürüdüğü sırada her iki adımda bir vezir, onların dilinde "Ölümü hatırlayın" anlamına gelen "min remunt asantra"¹⁶ sözünü söyler.

Vezir bu sözleri söylediğinde kral durur, kutuyu açar, ondaki toprağa bakar, onu öper ve ağlar. Kilisenin kapısına varıncaya kadar bu şekilde yürür. [Yaşlı] adam leğeni ve testiği onun önüne getirir. Kral onda elini yıkar ve vezirine şöyle der: "Ben bütün insanların kanından uzağım. Çünkü Allah onların kanından beni sorumlu tutmayacak. Bu konudaki sorumluluğu sana yükledim." Bunun üzerine elbisesini çıkarıp vezire giydirir. "Mesih'in kanının akıtılmasından sorumlu olmadığını belirten kişinin hokkası" diye bilinen Balâtis Hokkasını alır, vezirin sorumluluğuna verir ve ona şöyle der: "Pilatus'un [Balâtis'in] [kaba] yaklaştığı gibi sen de [kaba] yaklaş." Daha sonra [bu kapla] Kostantiniye sokaklarını dolaşırlar ve onunla vezire şu çağrıda bulunurlar: "Kralın seni insanlardan sorumlu tuttuğu şekilde [bu kaba] yaklaş."¹⁷

El-Ömerî okuduğu metinden çok bir şey anlamadığını ele veren bir ifadeyle karşısındakine bakar ve metinde geçen Yunanca kelimelerin ve dini merasimin açıklamasını, biraz Yunanca konuşan ve önceden Hristiyan olan Balaban'dan bekler. Işık dolu pencereye sırtını vermiş olduğu için el-Ömerî'nin yüzünü zor seçtiği Balaban, "Balâtis, Hz. İsa'nın çarımha gerilmesi kararını, istemeden de olsa veren Roma'nın Filistin vâlisi Pontius Pilatus'tur," der ve ekler: "Kalabalık, İsa'nın öldürülmesini isteyince, vali içi su dolu bir kap ister ve ellerini yıkayarak herkese, 'bu adamın kanından ben sorumlu değilim, sizin sorumluluğunuz,' der. Hokkaya Balâtis gibi yaklaşmak da herhangi karar veya hüküm verirken, haksızlık yapmaktan kaçınmak demek herhâlde. Bizi hapse attıranların hokkaya çok da hakkaniyetle yaklaştığı söylenemez, değil mi?" El-Ömerî'nin aklı daha çok işlenen günaha ortak olmamak için ellerin yıkandığı kaptadır, bir de içindeki suyun temiz olup olmadığına.

Oturduğu iki kalın yün yastıklı yatakta, duvarın önünde, seyredenden çok seyredilen olduğunun farkında, Dimaşklı kâtip daldığı derin mevzudan çıkma telaşı ile elindeki notları karıştırır: "Bu arada İbnü'l-Kas, *Delâ'ilü'l-kible*'de Hârûn b. Yahyâ'nın aynı rivayetini naklediyor, ama İbn Rüste'nin anlattıkları ile karşılaştırıldığında ufak farklılıklar var. Bazen mazideki bir şeyin hakiki yüzünü görmeye çalışırken, onun başka yüzlerde bıraktığı izler dışında elimizde bir delil olmadığını görürüz."¹⁸ Sonra, el-Ömerî en eski müverrih ve coğrafyacıların, özellikle beşinci (miladi on birinci) yüzyıla kadar Kostantiniye ve Ayasofya'dan çok bahsetmediklerini, konu hakkında asıl bilgilerin daha sonraki yüzyılların yazarlarından geldiğini fark eder. İbn Rüste bir istisna gibidir.¹⁹ El-Ömerî, "Âli Selçûkiyândan Sultan Melikşah'ın tabibi el-Mervezî de Hz. İsa ve Hz. Meryem'in resmedildiği bir ikonadan bahsediyor. Bunu alıp şehrin sokaklarında gezdirirlermiş," diye söze devam eder ve yüksek sesle okur:

Kilisede Meryem ve Mesih'in—Allah'ın selamı üstünde olsun—resmedildiği büyük bir levha vardır. Gümüşle çevrili bu levhada Meryem ve Mesih altınla tasvir edilmiş ve mücevherle

Mehmed İzdeddin ve Pierre Therriat, "Un prisonnier arabe à Byzance au IXe siècle: Hârûn-ibn-Yahya," *Revue des études islamiques* 15 (1941-1947): 41-62.

15 Nadia Maria El Cheikh böyle bir merasimin Abbasîlerde bulunmadığını iddia eder. Nadia Maria El Cheikh, *Byzantium Viewed by the Arabs* (Cambridge: Harvard University Press, 2004), 157-158.

16 "Min remunt asantra" Yunanca "memnensthe tou thantou" olmalı. Vasiliev, "Harun-ibn-Yahya," 159, n. 52.

17 İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-nefîse*, çev. Ali Fuat Eker (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 142-144. Türkçe çevirinin bazı kısımlarında Geoje derlemesine uygun olarak düzeltme yaptım. Arapçası için bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, der. Michael Jan de Goeje (Leiden: Bibliotheca Geographorum Arabicorum, 1892), 123-125. Abbasî Bağdatı'nda rastlanmayan bu tören ile ilgili ayrıntılı yorum için bkz. El-Cheikh, *Byzantium Viewed*, 157-159.

18 Jean-Charles Ducène, "Une deuxième version de la relation d'Hârûn ibn Yahyâ sur Constantinople," *Der Islam* 82, no. 2 (2005): 241-255.

19 Durak, "Bizans'ın Komşularının Gözüyle," 241-243.

süslenmiştir. Levhayı kiliseden çıkardıkları bir gün vardır. Papazlardan biri, onu göğsü üstünde taşır ve şehri dolaşır. Arkasından yaldızlı sandalye taşıyan bir adam gelir. Ne zaman papaz gücünü yitirip yorulur, o an oturması ve dinlenmesi için o sandalye getirilir. İnsanlar, papazın çevresine toplanırlar; papaz kentin çarşılarına varana kadar önünde ve arkasında yürürken tevazu gösterirler, ağlar, sadaka verir ve hayırseverlik için birbirleri ile yarışırırlar.²⁰

Yaşlı kâtip, debdebeli merasimlerin hayaline dalacakken, Balaban araya girer: “Evet Rumlar, o ikonaya *Hodegetria* derler, yol gösteren Meryem manasında. İkonayı Aziz Luka'nın resmettiğine inanırlar. Bir salı günüydü galiba, ikonayı Ulu Kilise'nin yakınındaki bir manastırdan çıkan kırmızı giymiş adamların sırtında gördüm. Mese Caddesi'nden Kostantin Meydanı'na kadar geçişerek sırayla taşıdılar. Meydanın çevresinde elli kere gezdirdiler ve o sırada rahipler, ikonaya bez parçaları değdirip toplanmış halka dağıtıyorlardı.”²¹ El-Ömerî, bir an Hz. Meryem'in yüzünün nasıl olduğunu merak eder, ama Cenevizli dostunun artık kilisenin içini anlatacağını umut ederek, “E sonra? İçeride merasimler nasıl oluyor?” diye sorar. Balaban, kiliseye girmedikçe itiraf etmek ile konuyu değiştirmek arasında tereddüt eder. Dinleyicisini hayal kırıklığına uğratacak olmanın sıkıntısı ile bir şeyler geveleyecekken, el-Ömerî arkadaşını bu zor durumdan kurtarmak için söze başlar: “Zannımca bu mekâna sadece Rumların itikadına mensuplar girebiliyor. Zaten kapıcılar binanın kapısının üstünde bir haç önünde secde etmedikçe kimseyi içeri almazlarmış. Daha üç yıl önce Kostantiniyye'yi gezen İbn Battûta secdeyi reddettiği için binayı içeriden görememiş. Bir de, İbn Rüste'ye göre, imparator bazı merasimlerde Müslüman esirlerin kiliseye alınmasını emredermiş. Esirler 'Allah, krala uzun ömürler versin,' deyip kiliseden çıkarlarmış. Sonra süslenmiş üç deve²² kiliseye sokulmuş. Develer orada asılı olan yularlara başlarını sokarlarsa, 'İslam âlemine karşı zafer kazandık,' derlermiş. Yok hayvanlar yuları koklayıp sırtını döner ve yuları ağızlarına almazlarsa Rumlar tersini düşünürlermiş.²³ Bence Rumların Müslüman esirleri Ayasofya'nın içine sultanlarını övmeleri için aldıkları çok belli.”²⁴

Balaban, aslında ayinlere katılamasalar da Katoliklerin Ayasofya'ya girebildiklerinden emindir, hatta istese kendinin Hristiyanmış gibi yapıp içeri girebileceğini de bilir, ama susmayı tercih eder. Galata'da geçirdiği süre boyunca, zamanının çoğunu bu Ceneviz kentinin kirli ve dar sokaklarında alışveriş yaparak ve sonradan Arap Camisi olacak San Paolo Kilisesi'ne girip çocukluğunun Cenova'sını hayal ederek geçirmiştir. Tahta sıra oturaklar ve sunaktaki beyaz dantellere akmış mum damlaları ona çocukken Pazar günleri götürüldüğü Cenova'daki San Lorenzo Katedrali'ni hatırlatır. San Lorenzo'nun içindeki ana nefi yan neflerden ayrıran siyah beyaz çizgili sütun ve kemerler, yıllar sonra ziyaret ettiği Kurtuba Camisi'nde karşısına çıkınca çok şaşırmıştır. Kurtuba Camisi yerine Kilisesi mi demeliydi yoksa? Gezdiği Kurtuba Camisi'nin o yıllarda hangi itikadın idaresi altında olduğunu çıkaramaz. Bir de, Kurtuba'ya

20 Vladimir Minorsky, “Marvazi on the Byzantines,” *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves, Mélanges Henri Grégoire* (Brüksel: Secrétariat de l'Institut, 1950), 10, 460–461. İbn Battûta, belki biraz da abartarak şöyle yazar: “Hükümdarın, devlet erkanının ve halkın başlıca âdeti her sabah bu kiliseyi [Ayasofya'yı] ziyaret etmektir.” *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 1:506. Arapçası için bkz. *Voyages d'Ibn Batoutah*, der. Charles Defrémery ve Raffaello Sanguinetti (Paris: Imprimerie nationale, 1858), 2:436.

21 “Hodegon Monastery,” *Oxford Dictionary of Byzantium* (Oxford: Oxford University Press, 1991), 2:939 ve “Virgin Hodegetria” 3:2172. Balaban'ın ağızından iletilen bilgiler, Kastilyalı elçi Pero Tafur'un 1437 yılında Constantinopolis'te gördüklerinden alınmıştır: Robin Cormack, *Painting the Soul: Icons, Death Masks and Shrouds* (Londra: Reaktion Books, 1997), 59–61. İkona ile ilgili birincil kaynaklar ve hakkındaki modern çalışmalar ve tartışmalar için bkz. Christine Angelidi ve Titos Papamastorakis, “The Veneration of the Virgin Hodegetria and the Hodegon Monastery,” *Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art*, der. Maria Vassilaki (Milan: Abbeville, 2000), 373–387; Rebecca Raynor, “The Shaping of An Icon: St Luke, the Artist,” *Byzantine and Modern Greek Studies* 39, no. 2 (2015): 161–172.

22 Goeje edisyonunda deve yerine atlar vardır.

23 İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefse*, Türkçe 144, Arapça 125. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 505. Arapçası için bkz. *Voyages d'Ibn Batoutah*, 2:435. Mehmed İzdeddin, “İbn Battouta et la Topographie byzantine,” *Actes du VI. Congrès internationale des Études byzantines* (Paris: École des hautes études, 1951), 191–196. On üçüncü yüzyılın sonunda Constantinopolis'te yaşayan ve el-Cezerî'ye bilgi veren Arap tacir Abdullah b. Muhammed de büyük olasılıkla Ayasofya'ya girmemiştir, zira binanın içi ile ilgili anlattıkları tarihsel gerçeklerle pek uyuşmamaktadır. Mehmed İzdeddin, “Un texte arabe inédit sur Constantinople,” *Journal asiatique* 246 (1958): 254. Zamanında İmparator Emmanuel Komnenos Selçuklu hükümdarı Kılıç Arslan'ı Constantinopolis'te kutsal ikonaların kullanıldığı ve büyük olasılıkla Ayasofya'ya girişi de içeren bir merasime davet etmeye karar verince rahiplerin itirazları ile karşılaşır. O sırada olan depremi rahipler, Allah'ın bu durumdan hoşnutsuzluğunun bir işareti olarak görür. *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*, çev. Harry J. Magoulias (Detroit: Wayne State University Press, 1984), 67. Yunancası için bkz. *Nicetae Choniatae historia*, der. Jan Louis van Dieten (Berlin: De Gruyter, 1975), 118–119.

24 Müslüman esirlerin Bizans devlet törenlerinde kullanılmalarına dair bkz. Liliana Simeonova, “In the Depths of Tenth-Century Byzantine Ceremonial: The Treatment of Arab Prisoners of War at Imperial Banquets,” *Byzantine and Modern Greek Studies* 22 (1998): 75–104.

Şekil 3: İtalyan rahip ve seyyah Cristoforo Buondelmonti'nin gözüyle Constantinopolis.
(Buondelmonti, *Liber insularum archipelagi*, yak. 1420). Biblioteca Nazionale Marciana, Ms. Lat. XIV.45 (=4595).

Balaban düşüncelerini toparlayıp, el-Ömerî'nin sorusuna cevap vermek için tekrar Ayasofya'yı düşünür. Kayıkla Haliç'in öte tarafına Rum şehrine her geçtiğinde, Ulu Kilise'ye uğramak yerine sadece çarşılardaki mallarla ve Zeugma mahallesindeki fahişelerle ilgilendiğini belli edip, dinleyicisi üzerindeki tesirinin azalmasını istemez.²⁶ Cenevizli tacir birden hatırlar: "[Ayasofya'da] âlimlerin ve kadîm zaman filozoflarının yazdığı kitaplar vardır. Bu kitapların hiçbirisi Müslümanların eline geçmesin diye Patrik ve rahipler onları dikkatle korurlar."²⁷ "Haklısın," der el-Ömerî. El-Cezerî'nin *Cevâhir es-Sülûk*'unu alır. Bir kısmını okur:

*Şehir kütüphaneleri diyebileceğimiz dışında, Ayasofya'da bütün ilimleri bulacağımız bir takım kütüphaneler vardır. Kütüphanelerin her birinde, içinde şehir isimlerini, nehirleri, nereden aktıklarını ve bu nehirlerin kaynaklarını anlatan kitaplar vardır. Bu nehirlerin kolay geçilip geçilmez olduğunu anlatırlar ve aynı zamanda gömülü hazine ve zenginliklerin yerlerini ve tam nerede çıkarılacaklarını gösterirler.*²⁸

El-Ömerî, hapisane arkadaşından daha fazla şey öğrenemeyeceğine kani olup, topladığı el yazmalarından Ayasofya'nın iç mekânını tasvir eden kısımları seçerek yavaşça okumaya başlar. İlk okuduğu kaynak, elinden biraz önce bıraktığı el-Cezerî'dir. El-Cezerî'ye bilgi veren Abdullah b. Muhammed'in de İmparator Andronikos Palaiologos (ö. 728/miladi 1328) zamanı Kostantiniyye'de ikamet etmiş bir tacir olduğunu hatırlayınca kendi vaziyetleri aklına gelir. Acaba Abdullah, el-Cezerî'ye bu bilgileri hangi koşullarda vermiştir diye arkadaşına sorar ve ekler: "Kahire gibi geniş çöllere açılan bir şehrin göbeğinde daracık bir hücrede değil herhalde?" Cenevizli dostu ile içinde buldukları acıklı duruma gülüp devam eder:

*Ülkenin hâkimi Ulu adını verdikleri bir kilise inşa ettirdi. İnşaata açısından dünyada görülebilecek en dikkate değer ve harika binalardan biridir. Duaları için toplandıkları mekân gözenekli kafeslerle kaplıdır. Diyakozlar, bunun altında tütsülükleri getirip götürürler. Tütsülerin dumanları, diyakozların kıyafetlerinin altından çıkar. Bu kilisenin duvarlarında hem dünyanın bütün şehirleri hem de meslekleri temsil edilir. Oğlu için bir meslek isteyen, oğlunu üç günlüğüne yanına alıp kiliseye gider, ona bütün meslekleri gösterir ve çocuğun en beğendiği mesleği onun için seçer.*²⁹

Balaban hem İtalya'da hem de Rum diyarında çok mabede girip çıktığını ve bütün mesleklerin tasvirlerinin sıralandığı bir kilise görmediğini söyler. Oysa, el-Ömerî'ye göre bu çok inanılabilir bir vaziyettir. Zaten, Dimişik'teki Ulu Cami'nin avlusunda da mozaikle tasvir edilmiş evler, kentler, nehirler görmemiş midir?³⁰ Babasıyla Ayasofya'ya girip kâtip resminin önünde durduğunu hayal eder. Nesillerdir Mısır ve Suriye'de divan-ı inşa başkanı olan Benî Fazlullahlar'ın soyundan biri başka hangi mesleği seçebilirdi ki!³¹ Düşüncelerinin doğruluğundan emin, kendi kendine kafa sallayarak el-Mervezî'nin eserine geçer: "[Rumların] Ulu Kilisesi'nde (El-Keniset'il 'uzmâ) bir bina (bayt) vardır. Duvarları kumaş ile tavanı ise saf altın (ibriz) ve mücevher kaplıdır. Bu salona, Müslümanların Kâbe'ye gösterdiği hürmeti gösterirler ve ona Ayasofya derler."³² Bala-

25 1236 yılında camiden kiliseye çevrilen Kurtuba madebi için bkz. Heather Ecker, "The Great Mosque of Córdoba in the Twelfth and Thirteenth Centuries," *Muqarnas* 20, no. 1 (2003): 113-141. Constantinopolis'i 1090 yılı civarında ziyaret eden Canterbury keşişi Joseph Ayasofya'ya giren Katoliklere bir örnek teşkil eder. Jean Ebersolt, *Bizans İstanbulu ve Doğu Seyyahları*, çev. İlhan Arda (İstanbul: Pera, 1996), 25.

26 İbn Battûta *Seyahatnâmesi*, 504-505; Arapça, *Voyages d'Ibn Batoutah*, 432-433. Zeugma'daki fahişeler için bkz. Thomas McGinn, "Zoning Shame in the Roman City," *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*, der. Christopher A. Faraoane ve Laura McClure (Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2006), 166; Paul Magdalino, *Ortaçağda İstanbul: Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis'in Kentsel Gelişimi*, çev. Barış Cezar (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 95.

27 İzzeddin, "Quelques voyageurs," 93.

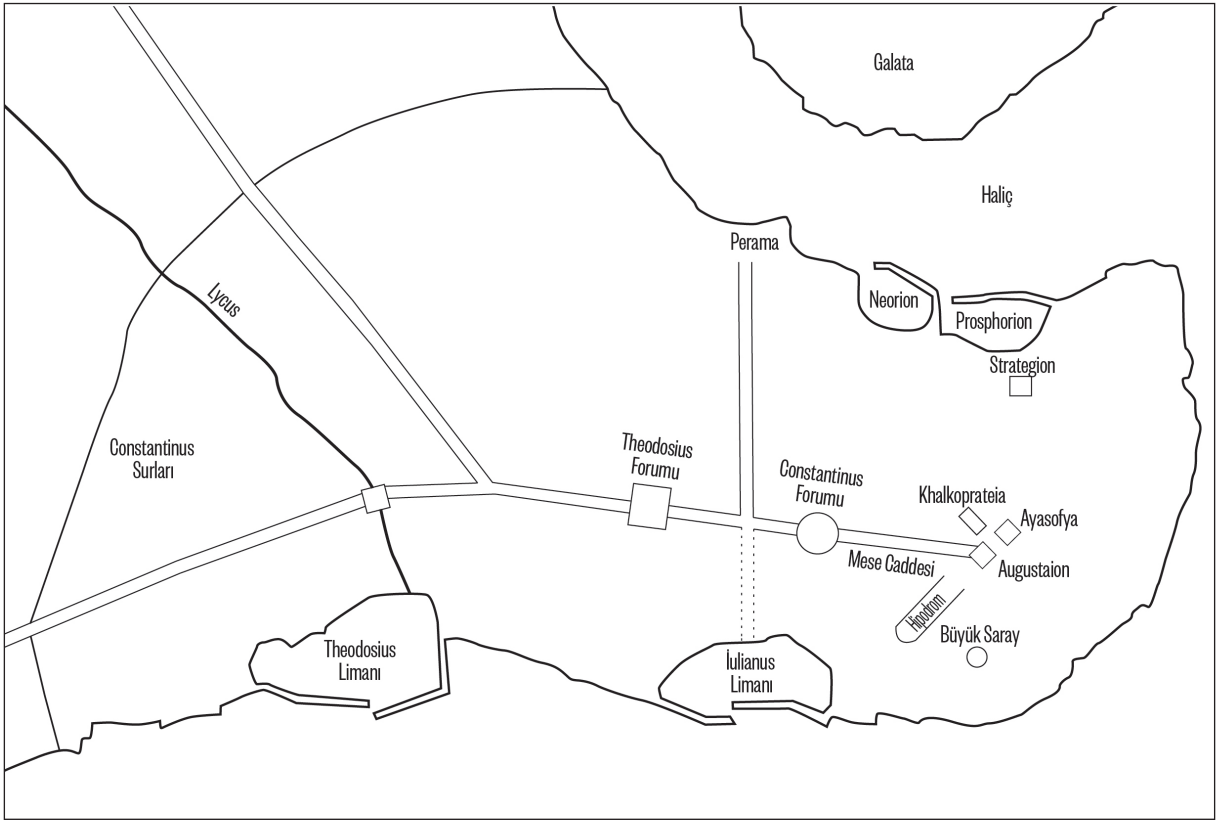
28 İzzeddin, "Un texte arabe," 455.

29 Ibid. İzzeddin, gözenekli kafesin, kutsal alanın önündeki *ikonostasis* olma olasılığını dile getirir. Ibid., 456, n. 5.

30 Emevî halifesi el-Velîd, Constantinopolis kuşatması ile Ulu Cami'nin yapımı arasında bir bağlantı kurmuş, Ayasofya ile Ulu Cami arasında sanatsal bir benzerliği özellikle aramıştır. Ethel Sara Wolper, "Khird and the Politics of Place: Creating Landscapes of Continuity," *Muslims and Others in Sacred Space*, der. Margaret Cormack (New York: Oxford University Press, 2013), 152-153. İzzeddin'e göre, Abdullah b. Muhammed Ayasofya'nın avlusunda gördüğü süslemeleri anlatırken, Emevî Ulu Camisi'nden etkilenmiştir. İzzeddin, "Un texte arabe," 454.

31 Bu aile için bkz. Richard Hartmann, "Die politische Geographie des Mamlukenreiches, Kapitel 5 und 6 des Staatshandbuchs Ibn Faḍlallāh al-'Omārī's" *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 70, no. 1/2 (1916): 1-7.

32 Minorsky, "Marvazi on the Byzantines," Arapça 460.

Şekil 4: Ortaçağda Constantinopolis'in merkezinin planı. Baz plan: Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*. Paul Magdalino, Gülşah Günata ve Koç Üniversitesi Yayınları'nın izinleriyle.

ban, kente gelen Rus ya da Frenk her Hristiyanın Ayasofya'yı ziyaret ettiğini hatırlayınca bu iddiaya hak verir. Diyar-ı Rum'da Ayasofya, Kâbe gibidir.³³

El-Ömerî, Balaban'ın tespitini duymazdan gelir. Hemşehrîsi Şemseddîn Dimâşkî'nin Ayasofya hakkındaki fikirlerini yüksek sesle okumaya hazırlanır ki yazdıklarının çok kısa olduğunu fark eder. Ulu Kilise'nin devasa ana salonu ve muhteşem sütunları ile ilgili Şemseddîn Dimâşkî'nin kısa bilgilerini mırıldanarak okuduktan sonra *Nuhbetü't-dehr*'i bir kenara bırakır. El-Herevî'den de pek fayda yoktur çünkü bu ünlü hacı, kilisenin ebatları ile içindeki sütun ve kapıları yeni kitabı *kitâb el-Acâib*'de anlatacağını bildirir.³⁴ Mabedin içi ile ilgili kaynaklarda çok da malumat olmadığını fark eden Dimâşkî yazar, "Peki kilisenin çevresinde ne var?" diye Cenevizli'ye sorar. El-Ömerî, öğleden sonra ışığında, Balaban'ın silik yüzünü az da olsa görmeye başlamıştır. Dalgalı kumral saçları ve buğday rengi teni olduğundan daha koyu hâlde, Cenevizli tacir kilisenin yakınındaki yüksek kubbeli saraydan bahseder. "Damarlı ve renkli mermerlerle kaplı bu geniş sarayda artık imparatorlar oturmaz," diye sesini yükseltir ve ekler: "Derler ki saraya zaman zaman garip şekillerde zuhur eden cin ve iblisler musallat olmuştur."³⁵ Balaban'ın söylediklerini teyit için dikkatli kâtip, el yazmalarına geri döner. Doğrudur; Ebû'l-Fidâ'nın söylediği üzere, imparatorun şimdi kullandığı "Balat" adlı sarayı kiliseye yakın değildir. Üstelik aynı münevvere göre, "Kilisenin yanında yüksek bir sütun vardır. Çevresi üç kulaçtan fazladır. Üzerinde bakırdan ata binmiş bir süvari bulunur [...] Süvari

33 George P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1984), 199–236.

34 İzeddin, "Quelques voyageurs," 90. *A Lonely Wayfarer's Guide to Pilgrimage: 'Alî ibn Abî Bakr al-Harawî's Kitâb al-ishârât ilâ ma'rîfat al-ziyârât*, çev. Joseph W. Meri (Princeton: Darwin Press, 2004), 146. Arapça 145 (bundan sonra: el-Herevî).

35 İzeddin, "Quelques voyageurs," 92. Hem Büyük Saray hem de Blakhernai Sarayı'nın on ikinci yüzyılda ortak kullanımını için, Ruth J. Macrides, "The Citadel of Byzantine Constantinople," *Cities and Citadels in Turkey: From the Iron Age to the Seljuks*, der. Scott Redford ve Nina Ergin (Leuven: Peeters, 2013), 277–304. Kentin kuzeybatısındaki Palaiologos hanedanı dönemi (1261–1453) Blakhernai Sarayı için bkz. Franz Tinnefeld, "Der Blachernenpalast in Schriftquellen der Palaiologenzeit," *Studien zur Byzantinischen Kunst und Geschichte: Festschrift für Marcell Restle*, der. Birgitt Borkopp ve Thomas Steppan (Stuttgart: Anton Hiersemann, 2000), 277–285.

194 *bir elinde küre tutar, diğer elinin parmağıyla işaret eder. Bu heykelin şehrin kurucusu imparatora ait olduğu söylenir.*³⁶ El-Ömerî, döşegün kenarında duran *el-A'lâku'n-nefise*'de de sütundan bahsedildiğini anımsar. Arap esir Hârûn b. Yahyâ, Kostantiniyelilerden, sütun üstündeki bakır süvarinin Ayasofya'nın banisinin "İstaliyânis" olduğunu duymuştur ve İbn Rüste'ye "Kalin sak elinde tacı ve elinin insanları sanki Kostantiniyye'ye davet ediyormuş gibi yukarıya doğru kalkık olduğu söylenmektedir," demiştir.³⁷ Ama el-Herevî'ye göre bu sütunun üstündeki kişi şehrin banisi Kostantin'dir. El-Ömerî, el-Herevî'nin *Kitâb al-İshârât*'ını eline alır ve tane tane okur: "Hastanenin yanındaki bakır kaplı bir sütunda Kostantin'in mezarı vardır. Üstünde bronz bir süvari heykeli vardır. Kostantin'in heykeli atın üstündedir [...]. Bazıları der ki, heykelin elinde kenti düşman saldırılarından koruyan bir tılsım vardır."³⁸

Balaban da geri kalmak istemezcesine, hemen söze başlar. "Evet, Hellespontos'dan Kostantiniyye'ye kalyonla gelirken ilk gördüğüm Ayasofya'nın devasa kubbesiydi, bir de hemen yanındaki sütunun tepesinde İustinyen'in heykeli. O sisli sabah, bir dağ gibi görünen kubbe önünde imparator bulutlar arasında Türklere 'sakın buraya yaklaşmayın' der gibiydi."³⁹ El-Ömerî, İbn Rüste'deki bir bilgiyi daha teyit etmek ister. Hârûn b. Yahyâ kilisenin hemen yanında bir bina görmüş ve İbn Rüste'ye şöyle anlatmış: "Kilisenin batı kapısının çevresinde bir meclis vardır. Meclisin çevresinde her biri bir karışa bir karış olan yirmi dört küçük kapı vardır. Bu kapılar gece ve gündüzün toplam yirmi dört saatlik dilimlere göre ayarlanmıştır. Her saatin bitiminde açılma saati gelen kapı kendiliğinden açılır, kapanma anında da kendiliğinden kapanır. Bunun Boloniyus⁴⁰ tarafından yapıldığı söylenir."⁴¹ Balaban, Ayasofya'nın hemen batısına düşen Khalkoprateia semtini iyi bilir, çünkü bakırcıların atölyelerinin olduğu bu semte Küçük Asya'da satacağı kap kacakları satın almak için gitmiştir. Orada yirmi dört kapılı bir bina gördüğünü hatırlar. Ama el-Ömerî'ye, buranın bir saat olarak işlev gördüğünü söyler. Saat başı kapılardan birinin açıldığını kendi görmüştür. El-Ömerî, aldığı bu tahsisten memnun, defterine birkaç not düşer. Ardından, biraz daha eski kitapları karıştırır. Tahmin ettiği üzere, mabedin dışı ile ilgili en ayrıntılı bilgiler, binayı dışarıdan tetkik eden İbn Battûta'dan gelir:

36 *Ebû'l Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe, 2017), 189; *Géographie d'Aboulféda; texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde*, der. Joseph Toussaint Reinaud ve William MacGuckin Slane (Paris: L'imprimerie royale, 1840), 213. Süvari heykelli sütun, Ayasofya Kilisesi'nin Sultanahmet yönüne bakan tarafındaki Augusteion meydanında bulunurdu. İmparator Iustinianus (hük. 527–565) döneminde, dikilmiş ve büyük olasılıkla I. ya da II. Theodosius'a ait olan heykel bu sütunun üstüne konmuştur. Julian Raby, "Mehmed the Conqueror and the Equestrian Statue of the Augustaion," *Illinois Classical Studies* 12, no. 2 (1987): 305–313; Cyril Mango, "The Columns of Justinian and His Successors," *Studies on Constantinople* (Aldershot: Variorum, 1993), 1–20; Mango, "The Brazen House: A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople," *Det Kongelige Danske videnskabernes selskab* (Kopenhagen: I kommission hos Munksgaard, 1959), 174–180.

37 İbn Rüste, Türkçe 144, Arapça 125. Albrecht Berger'e göre "İstaliyânis" İmparator Iustinianus olabileceği gibi, sütunu (yani *stylos'u*) inşa eden mimara da referans olabilir, bkz. Albrecht Berger, *Accounts of Medieval Constantinople: The Patria* (Washington D.C.: Dumbarton Oaks, 2013), 330, n. 73. Fakat, metnin imparator Iustinianus'dan söz ettiği açıktır.

38 El-Herevî, Türkçe 120, Arapça 121. Anılan hastane, Sampson Sampsonesi olabilir. Dionysios Stathakopoulos, "Discovering a Military Order of the Crusades: The Hospital of St. Sampson of Constantinople," *Viator* 37 (2006): 255–273.

39 Birincil kaynaklar, atlı heykelin elinin ne anlama geldiği konusunda farkı görüşler belirtirler. Altıncı yüzyılda yazan Bizanslı yazar Procopius, heykelin elinin Perslere oldukları yerde kalmaları yerde kalmaları yönünde bir işaret olduğunu iddia eder. Procopius, *Buildings* (Cambridge: Harvard University Press, 1940), VII, I, 2. 1330'larda hacı olarak Constantinopolis'ten geçen Wilhelm von Boldensele'ye göre, el imparatorluğun düşmanlarına ve asilere bir tehdit olarak kalkar. Kastilyalı elçi Pero Tafur, elin gösterdiği yönden Constantinopolis'i mahvedecek bir gücün geleceğini iddia eder. Van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople: Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales* (Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, 1980), 28, 57.

40 Tyanalı Apollonius MS üçüncü yüzyıldan bir filozoftur. İlerleyen dönemlerde Constantinopolis'te bulunan güneş ve su saatleri ona atfedilmiştir. Bkz. Francis Maddison ve Anthony Turner, "The Names and Faces of the Hours," *Between Demonstration and Imagination*, der. Lodi Nauta ve Arjo J. Vanderjagt (Leiden: Brill, 1999), 125–156. Apollonius, Bizans geleneğinde Constantinopolis'te yapılmış olduğu tıslmlarla bilinir, örneğin bkz. Manuel Álvarez Martí-Aguilar, "Talismans against Tsunamis: Apollonius of Tyana and the stelai of the Herakleion in Gades (VA 5.5)," *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 57 (2017): 968–993. Arap geleneği için bkz. Lucia Raggetti, "Apollonius of Tyana's Great Book of Talismans," *Nuncius/ Istituto e museo di storia della scienza* 34, no. 1 (2019): 155–182.

41 İbn Rüsteh, Türkçe 144, Arapça 126. Horologion özellikle devlet seremonilerinde kullanılan mekânlardan biriydi. Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies*, haz. ve çev. Anne Moffat (Sydney: Australian Association for Byzantine Studies, 2017), 14, 38, 63–64; "Horologion," *Oxford Dictionary of Byzantium*, 2:947; Benjamin Anderson, "Public Clocks in Late Antique and Early Medieval Constantinople," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 64 (2014): 23–32; Emerson H. Swift, "The Bronze Doors of the Gate of Horologium at Hagia Sophia," *Art Bulletin* 19 (1937): 137–147. Khalkoprateia semti ve Meryem Kilisesi için bkz. T. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy* (Londra: Pennsylvania State University Press, 1971), 28–33; Wolfgang Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul* (Tübingen: Ernst Wasmuth, 1977), 76–78.

Her yanı duvarla çevrili olan bu kilise ve külliyesi, küçük bir şehri andırıyor; on üç kapısı var. Bir mil kadar geniş olan avlunun önünde koca bir kapı var; buradan girmek isteyenlere kimse engel olmaz. İmparatorun babası ile geldim bu kiliseye. Avlu, mermerle döşeli muazzam bir kabul salonunu andırıyor. Kilisenin içinden fıskıran bir kaynakla ikiye bölünüyor. Su arkının yanı duvarları bir arşın yükseklikte gayet güzel işlenmiş somaki mermerle kaplı. Arkın iki yanı da düzenli aralıklarla dikilmiş ağaçlarla süslü. Kilise kapısından avlunun ortasına kadar uzanan yüksek ahşap çardakta hala üzüm salkımları vardı. Bunun altında yaseminler ve reyhanlar diziliydi. Avlu kapısının hemen dışında ahşaptan mamul büyük bir kubbe göze çarpmaktadır. Buraya konan peykelerde kapı hizmetkarları oturur. Kubbenin sağ tarafında çoğu ahşap olan iskemle ve peykeler şehrin yargıçlarına ve divan katiplerine aittir. Orta yerde tahta merdivenlerle çıkılan kubbe aşağıda anlatacağımız gibi başyargıcın makamıdır. Bu kubbede, üstü kamaşla örtülü bir koltuk var. Salon kapısının hemen yanındaki kubbenin sol tarafından attarlar çarşısına giriliyor.

Yukarıda sözünü ettiğimiz kaynaktan çıkan su ikiye ayrılıyor. Bir kol attarlar çarşısından geçiyor, öteki, yargıç ve katiplerin bulunduğu sokaktan geçiyor. Kilisenin [ana] kapısının üst tarafındaki çardakta mabedi temizleyen, kayyumluk yapan, kandilleri yakan, kapıları açıp kapatan görevliler oturuyor.⁴²

İbn Battûta'nın rivayeti, Ayasofya'nın içindeki ve kenarındaki manastırlarla biter. İlkin, Ulu Kilise'nin (El-Kenîset' il 'uzmâ) iç kısmında sayıları bini aşan rahibenin yaşadığı bir kiliseden dem vurur. Sonra Ayasofya'nın külliyesinin dışında dört manastırdan bahseder. Biri kadınlara diğeri erkeklere mahsus iki manastır kiliseye giderken sağ taraftadır. Ulu kilisenin sol tarafında iki manastır daha vardır. Bunlardan da biri gözleri göremeyenlere, ötekisi ise kendi kendine iş göremeyecek kadar ihtiyarlamışlara ayrılmıştır.⁴³

Balaban, bir çocuk heyecanı ile önündeki notları okuyan arkadaşına bakar. Pencerenin demirleri arasından süzülerek gelip, hafifçe yüzüne vuran akşam ışığında el-Ömerî sırtını yasladığı sarı duvarın önünde küçük taş parçalarından müteşekkil bir suret gibi görünür. Dimaşklı, "gözümde kiliseden çok koca bir şehir canlandı," diye şaşkınlığını ifade eder ve tenkit etme isteğini gizlemeden ekler: "Yazılanlardan anladığım, Diyar-ı Rum'da Ayasofya'ya çok hürmet ederler. Sultanları onu hep ziyaret eder, içini dışını onca zenginlikle süslerler; düşmanlarını yenip yenemeyeceklerini bilmek için ona danışır, halkın gözüne girmek için patriği alıp mabede girip çıkarlar; hatta kütüphanesindeki kitaplardan tüm hazinelerin yerlerini öğrenirler. Bir binadan bu kadar medet ummak garip doğrusu! Her neyse, bu kadar büyük bir kilisenin harcaması da çok olur. Acaba bir vakfı, bir akarı var mı?" Balaban sözün nihayet kendisine geldiğine sevinir. Kuru bir öksürük ile boğazını temizler ve şöyle der: "Patriğin bir ülkeninkine eşit derecede ciddi geliri vardır. Zaten Ulu Kilise'yi, ibadethaneleri ve manastırları o yönetir. Her sene Kilise, dini kurumlardan çok miktarda altın ve çeşitli hediyeler alır; imparatorun binalar, süs eşyaları ve altın gelir. Rumlara göre, bütün Makedonya Avsafiya diye de adlandırdıkları Ulu Kilise'ye aittir."⁴⁴

Yaşlı kâtip, son bir şeyi daha teyit etmek ister. "El-Herevî ve El-Dimaşkı, Ayasofya'da bulunan bir melekten bahsederler. Dediklerine göre Rumlar, altın bir parmaklık ile meleğin etrafını çevirmişler."⁴⁵ Balaban'a sorar, "Sence doğru mudur? Ayasofya'yı koruyan bir melek var mıdır?" El-Ömerî, ufukta batarken kırmızı tuğladan bir kubbeye dönen güneşin zayıf ışığı altında arkadaşının yüzünü artık açık seçik görür. Balaban şöyle der: "Görmedim ama bilirim, çünkü bütün mabetleri melekler korur. Gezenler bilir, adı değişse, hatta yıkılsa bile bir kere kutsal olan hep kutsal kalır." El-Ömerî, harelî saçları ve Baalbek kumaşından önu sırmalı ihrâmı ile rengârenk ama hareketsiz durur, tıpkı bir mozaik gibi. Akşam ışıkları ile kaleden aşağı yansıyan gölgelerin münakaşası, hapishane odasında artık devamı bundan sonra gelemeyecek sohbetin yerini alır.

Güvercinler dahil herkesin sessizliğe büründüğü bir gece, kızıl giyinmiş Kahire'nin en tepesinde uykuya daldıklarında, el-Ömerî bir rüya görür. Ulu Cami'nin büyük avlusu, altın

⁴² İbn Battûta, 505–506; *Voyages d'Ibn Batoutah*, 2:434–435.

⁴³ İbn Battûta, 506, 507; *Voyages d'Ibn Batoutah*, 2:437–439.

⁴⁴ İzzeddin, "Quelques voyageurs," 92–93.

⁴⁵ El-Herevî, 146, Arapça 147; İzzeddin, "Quelques voyageurs," 90.

196 meyveler taşıyan ağaçlarla dolu bir bahçedir. Haznenin altından fıskıran bir kaynak nehre dönüşür, caminin duvarlarında mozaik olur, akar. El-Ömerî nedenini anlamadığı bir keder, ağır bir sıkıntı duymaya başlar. Uzaktan kör ve ihtiyar yüzler bakar ona. Caminin kubbesinin önündeki büyük kapıya yönelir. Üstünde koca bir haç olan, altın ve gümüş levhalarla kaplı kapı gıcırtyla açılır. Geometrik desenlerle bezeli keten tünik giymiş bir melek çıkar kapıdan. Yüzü, yıllar evvel sır kâtipliğine atanmasını istemediği Kıpti'ninkine dönüşür. Sıkıntısı artar el-Ömerî'nin, *teri iri kan damlaları gibi toprağa dökülür*. "Ölesiyi kederliyim" der. Kıpti, ona bir kap uzatır. Kararmış, su dolu kabı isteksizce alır. Günahının ızdırabı içinde, dizlerinin üstüne oturan el-Ömerî kabı işaret edip, konuşur: "Mümkünse bu benden uzaklaştırılsın. Ama yine de benim değil, senin istediğin olsun."⁴⁶ "Bu kaptan iç" der melek ona, "ve içeri gel. Allah, göklerin ve yerin nurudur."⁴⁷

Altı ay on sekiz gün sonra ikisi de hapisten çıkar. El-Ömerî, sultanın teveccühünü tekrar kazanıp ailesinin topraklarının bulunduğu ve vatan bildiği Dimaşk'a sır kâtiibi olarak atanır. Fakat devletle olan ihtilâfı onun bu işten de el çektirilmesine sebep olur, yerine kardeşi Bedreddin atanır. Az bir maaşla Dimaşk'ta amcasının kızı olan karısı ile yaşar ve kendini edebî çalışmalara adar. Kara Veba'nın Suriye'ye yayıldığı sırada hacca gitmeye karar verirler. Karısı Kudüs'te ölür. Çok zaman geçmeden kendi de ateşli bir hastalıktan 749 (miladi 1349) yılında vefat eder.⁴⁸ Balaban ise Rum diyarına dönmüştür. Günleri Küçük Asya'da ve Ege kıyılarında mal alıp satmakla geçer. 1349'da Avignon'da ikamet eden Papa'ya Aydın Emiri Hızır Bey'in elçisi olarak gider. Pek başarılı geçmeyen ve çok sayıda şehir gördüğü bu seyahatten aklında tek kalan, tıka basa yediği, güzel otlarla tatlandırılmış tavşan yahnileridir. Kısa bir süre sonra yolu tekrar Galata'ya düşer.⁴⁹ Bir sabah Rus kürkü ve bal mumu satın almak için, üstünde boyundan ilikli kızıl mantellosu ile bir Cenevizli gibi dar sokaklardan aşağı sahile yürürken, Haliç'i dolduran gemilerin ardından Ulu Kilise'nin kubbesini görür. Kahire Kalesi'ndeki dostunun hatırına, eski ihtişamının gölgesinde yaşayan Rum şehrine inip o mabedi ziyaret etmeye karar verir. Stratejion⁵⁰ sahilinden yokuş yukarı yürür, çekiç vuruşlarının ritmiyle inleyen bakırcılar çarşısından geçer. Ulu Kilise'nin avlusuna girer; esen rüzgâr yakındaki atarlar çarşısının râyihasını ağaçlı avluya taşımaktadır.⁵¹ Asmalar altından geçerek ana kapıya yaklaşır. Kıpti aksanıyla Rumca konuşan kıvrıkcık saçlı, koyu tenli kapı görevlisi, yabancıyı süzer. Balaban, altın haçın önünde secde eder, dudaklarından hafif bir "Bismillâhirrahmân-irrahîm" dökülür. İçeri girer.

46 İncil, Luka 22:44, Markos 14:34, Matta 26:39.

47 Ayasofya Camisinin kubbesine de nakşedilmiş olan sure için, Kur'an-ı Kerim, Nur suresi, 35.

48 El-Ömerî'nin hapisneden çıktuktan sonraki hayatı ile ilgili yukarıda verilen ayrıntılar için, el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim*, 9-10; Rice, "Miniature," 858.

49 Avignon seyahati ve orada yedikleri için bkz. Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant, 1204-1571* (Philadelphia: American Philosophical Society, 1976-1984), 1:217-218; İnalçık, "The Rise of Turcoman Maritime Principalities," 200, n. 74.

50 Şirkeci-Eminönü bölgesi.

51 Haliç'ten Ayasofya'ya doğru çıkan sokaklar için bkz. Albrecht Berger, "Streets and Public Spaces in Constantinople," *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000): 161-172, özellikle harita 1; Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, harita 2. Onuncu yüzyılda yazılmış bir hukuki metne göre, attarların dükkânları, "Bronz Kapı'daki Tanrımız Mukaddes İsa İkonu'ndan Milion taşına uzanan bir sırada yerleşecekler ki râyiha ikonadan yükselip imparatorluk sarayının ön avlusunu doldursun." *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, der. ve çev. Johannes Koder (Viyana: VÖAW, 1991), Yunanca, 10.1, 110.